

УДК 811.161.2'367.626.1-112"15/16"

ЗВОРОТНИЙ ЗАЙМЕННИК В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XVI–XVII СТОЛІТЬ: СЕМАНТИКА І ГРАМАТИКА

Оксана Шпиль

*Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України,
відділ української мови,
вул. Козельницька, 4, 79026, Львів, Україна,
тел.: (032) 270 70 22*

У статті розглянуто походження і подано семантику зворотного займенника на матеріалі українських писемних пам'яток XVI–XVII ст. Простежено особливості парадигми відмінювання цього займенника. У текстах XVI–XVII ст. виокремлено лексикалізовані словосполучення із цим займенником і досліджено його синтаксичну роль. Досліджено вживання зворотного займенника у сучасній українській літературній мові і її діалектах.

Ключові слова: історична граматики української мови, зворотний займенник, семантика, граматики, писемні пам'ятки.

Займенники є однією з найчастіше вживаних частин мови [17, с. 133]. Ця частина мови неодноразово привертала увагу науковців і була досліджувана у сучасній українській літературній мові та в діалектах [6, 15, 19, 20, 28, 29, 30], у діахронії – фрагментарний аналіз в окремих розвідках [2, 3, 16, 23], а також як частина фундаментальних досліджень з історичного словотвору, морфології та синтаксису української мови [1, 5, 12, 13, 18, 22, 33].

Дослідження з історичної граматики української мови на матеріалі різножанрових писемних пам'яток XVI–XVII ст. є актуальною темою у сучасному українському мовознавстві, оскільки таких праць є не так багато [4, 10, 32]. Разом з тим, ще не дослідженим залишається зворотний займенник у українських писемних пам'ятках XVI–XVII ст.

З огляду на сказане, метою пропонованої розвідки є з'ясувати особливості семантики і граматики зворотного займенника у писемних текстах української мови XVI–XVII ст. Досягнення цієї мети передбачає виконання таких завдань: 1) виявити у різножанрових пам'ятках XVI–XVII ст. найчастіше використовувані вказівні значення зворотного займенника; 2) простежити відмінкові форми зворотного займенника XVI–XVII ст., за наявності варіантних форм, з'ясувати кількісні характеристики при їхньому вживанні; 3) дослідити вживання цього займенника у сучасних діалектах української мови і літературній мові.

Зворотний займенник *себе* „може відноситися до кожної особи і до всіх осіб, які усвідомлюються логічним суб'єктом речення” [8, с. 154].

Історія форми сучасного займенника *себе* сягає праслов'янської мови, в якій існувала форма *sebe* (*sebe*) замість давнішого **seve* – від індоєвропейського кореня **sem-*, утвореного під впливом форми давального відмінка *sebě* (*sobě*), *sobojo* [7, с. 201].

„Матеріали...” І. Срезневського фіксують форми *себе* і *себа*, *себѣ* і *си*, *себа* і *са*, *собою* як ‘непрямі відмінки зворотного займенника’ [27, с. 317].

Тезаурус „Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.” фіксує три значення займенника *себе*: 1) ‘зворотний, відносить те, про що йдеться до підмета: а) (у свою користь) собі; б) (у свою державу, землю, у свій дім) до себе; в) (для своєї потреби) собі; г) (у сполуч. з дієсловом вказує на взаємність дії) собі; д) (робить наголос на особі виконавця дії) він сам; е) (у знач. зворотної частки) ся’; 2) ‘(у підсилювальному значенні) собі’; 3) ‘(у прийменникових конструкціях): *в себе (собѣ)*; (у сполуч. з дієсловом *имати*) містити в собі, включати в себе’. *Въ себе*: а) ‘у своєму розпорядженні’; б) ‘відповідає сучасній конструкції без зворотного займенника’; *до себе*: а) ‘стосовно своєї особи’; б) ‘(у сполуч. з дієсловом *имати*) включати в себе’; *за себе (себѣ)* ‘за свою особу’; *на себе (себѣ, са)*: а) ‘на собі особисто’; б) ‘сам особисто’; в) ‘до себе, до своєї особи’; *надъ собою*: а) ‘(у заперечній конструкції з дієсловом *имати*) (що) не бути зобов’язаним до чого’; б) ‘на собі особисто’; *передъ собою (передъ себе)*: ‘у своїй присутності’; *по собѣ (собе)*: ‘після своєї смерті’; *прѣ себѣ (соби)*: ‘з собою, в наявності’; *праз са*: ‘через себе’; *себе (себѣ)*: ‘(у сполуч. з прийменником *мѣсто, оумѣсто*) замість себе’; *чересъ са*: ‘через себе’ [24, с. 329–331].

У сучасній українській літературній мові зворотний займенник має таке значення: ‘вказує на спрямованість дії на самого виконавця дії, замінюючи за змістом особові займенники’ [25, с. 107].

У пам’ятках української мови XVI–XVII ст. значна кількість мікроконтекстів із зворотним займенником *себе* дає змогу простежити особливості його функціонування в різножанровій літературі.

У **церковно-релігійних** текстах XVI–XVII ст. займенник *себе* стосувався здебільшого істот, а okazіально – неістот.

Зворотний займенник вказував, як свідчать опрацьовані пам’ятки, на:

– божественних осіб (Ісуса Христа, ангелів): *якъ х̄с̄ мл̄адєн(ь)чики, к̄оторыи е̄ще не мовили коу **собѣ** пригорѣае тыжь богатыи страшить... ты(ж) якъ слѣпомоу оубоґомоу ичи дароує(т) (1556–1561) [11]; Уб̄ачишь... // аг̄гли(в)... такъ, якъ в **себѣ**, соу(т), бє(з) т̄ла ю(ж) неѡѡурованы(х), неза(и)моуочи(х) мѣсца, але всего з̄г̄ола ро(з)мѣрена велікости не маючихъ (поч. XVII ст.) [11];*

– осіб-персонажів євангельських текстів чи святих: *Самоиль... не хотачи трѣп̄ти далей... с̄цєн’ничєск̄ю повин’ность і оура(д) ієреиск̄ій взавши на **себе** и(т)правиль иф̄ѣроу (поч. XVII ст.) [11]; а инь рекль е̄й. дач(ь)ко боудь д̄оброй н̄д̄ѣи в̄ѣра твоа тебе зд̄оровою оучи//нила иди **собѣ** с̄ мир̄омь (1556–1561) [11]; прис(ь)тав(ь)ни(к) па(к) п̄омыслиль с̄амь в **собѣ** рекоучи. што маю чинити // к̄оли южь г̄осподарь мои и(т) мене тоє стар̄ѣшин(ь)ств̄о и(т)ишоує (1556–1561) [11]; З̄п̄рацов̄алса... ав̄гоустинь с̄т̄ый бы(л), абы **себе** быти правди богоч̄л̄ка и лю(д)ски(м) по(д)леглого б̄ѣда(м) показа(л) (поч. XVII ст.) [11];*

– осіб певного церковного сану і вірних: *патр̄іарха... наради(в)шиса радою д̄ховною, призва(в)ши до **себе** іон̄... мови(л)... С̄ыноу на милш̄ій іона, бл̄(с̄)вен’ство оу мене на тою митрополію хитростію и лєстію исавовою залаплєно (Острог, 1598) [11]; О(т)ци, и брат̄їа; с̄ц̄н(ь)ници и д̄їакони, и вс̄ь причетници црк̄овній. Видьте а внимайте **собѣ** (1556–1561) [11]; А та(к) ти гр̄шній а оупа(д)ный чл̄чє... пытайса до такого с̄цєн’ника... и пытайса пил’не и изб̄авители своє(м) и бер̄ѣте **себѣ** оу него пор̄а(д)оу (Чалгани, 1603) [11];*

– птахів: *и п(ь)тиць н̄бс̄ныи на в̄ѣтвє(х) єго звивали **собѣ** гн̄ѣз(ь)да (1556–1561) [11];*

– матеріальні речі: *р̄оз(ь)ка не може зростити пл̄одоу сама и(т) **себе** // ес(ь)ли не боудє(т) на лоз̄ѣ (1556–1561) [11];*

– форму державного правління і поселення (царство і місто): *кож(ь)доє цр(с)тво, рѡздѣлившеєса в(ь) собѣ, запоустѣ(т) и каждое мѣсто а любо дв(м) рѡз(ь)делен(ь)ный прѡтивъ собѣ, не стане(т)* (1556–1561) [11].

У **полемічних** текстах займенник *себе* стосувався лише істот.

Цей займенник вказував на персонажів церковної традиції, на групу осіб, об'єднаних одним віровизнанням тощо: *Чимъ ясне знати дають, же антихристь хотяжь самъ будеть знати и фалити иного бога потаємне, вѣдже предъ людми самъ себе, надъ вси боги выносити будеть* (Вільна, 1595) [11]; *такъ и церковь, то есть вѣрные люде, на одной и той же вѣрѣ polegши, межи собою держать злученьєся и зъедночєньє* (Київ, 1621) [11]; *Тыє сами, из вѣры выбѣгши, во яму безвѣриа впали и от себе собѣ смерт зъеднали, а наша вѣра чистая цѣла и здорова стоит* (1596) [11].

У **ділових** документах XVI–XVII ст. займенник *себе* стосувався істот і неістот. Цей займенник вказував на:

– осіб, пов'язаних між собою родинними зв'язками (батько, мати з сином, брати, вдова, вдова з пасинком, дружина з чоловіком): *небожчик отец мой с того свѣта зшол, оставивши по себе долги немалыи, о што мене... перед уряд ку праву много крот позывано* (1561) [11]; *іакожь и листы проданья тыхъ-то продавецъ, Іїдвиги/и Іїкѣба, матки з сыномъ в себе масть, где шни тоє имєньє со всимъ правомъ и власностью, ничого на себе и на блискихъ своихъ не вставлючи, князю Андрею... и его детємъ и потомкомъ на вечность продали* (Краків, 1539) [11]; *А естли бы бра(т)я... іаки(и) де(л) проме(ж)кѣ себе мєли* (1566) [11] та ін.;

– осіб певного церковного сану і осіб різного соціального статусу та роду занять (владика, міщани, передміщани, суграничники, староста, п'яниці, староста, князь, намісник): *тотъ отецъ владыка, взявши передъ себе умысль, неведати який... на... дворець Илинский... мощно кгвалтомъ нашоль* (Володимир, 1596) [11]; *«мещанє... запомнѣвши бѣга...» и выбе(г)ши с цркве ш польиторгие (!) назбирали собѣ помо(ч)никовъ ш(т) шлахты* (Київ, 1590) [11]; *А староста взялъ жита того себе а иньшое роздалъ позычкою* (Черкаси, 1552) [11]; *а видячи то княз Соколский, иж еднаня звести себе не мог, отказал через пана Ивана Шимковича Склєнского* (1560) [11] та ін.;

– матеріальні речі (Євангеліє на престольне, кадильниця, вулик): *Ев(а)лїи на престо(л)нїє... такъ іакъ само в собѣ есть с паперо(м) важы(т) гривєнь 26 ло(т) 10!* (Львів, 1637) [11]; *Кади(л)ница... вся суто злотыстаа з' дма ла(н)цѣ(ш)ками сама в собѣ немалаа роботы доброй* (Львів, 1637) [11]; *У Хведора ульєвъ зо пчолою и з медомъ сто, каждый улей шацуетъ себе по пяти копь грошей литовскихъ* (Вінниця, 1603) [11];

– матеріальну власність (землю, острів) і типи поселення (селище, місто, помістя): *как са ты(и) зємли зда(в)на в себе маю(т) потвержає(м) си(м) наши(м) листо(м) вѣчно емѣ и его жонѣ* (Берестя, 1506) [11]; *и(м) самы(м) даны ктру(н)ты... и ро(г) борѣ в то(м) же штровє зє(м)лѣ моско(в)ское бо(р)тноє также з озерами... зо (в)сѣ(м) на все іако сіа то(т) штро(в) са(м) в собѣ має(т)* (Острог, 1637) [11]; *сєлицо телєхѣтимирєво... шть манастыра промєнано за са ѣ рѣки г(с)дрѣськіє* (Канів, 1552) [11]; *По(д)воды даю(ть) іако мєсто такъ сєла чє(р)гами ка(ж)доє сєло по недєли радомъ тымъ // напє(р)вє мєсто потомъ сєло... потомъ заса мєсто* (Вінниця, 1552) [11] та ін.

У **художніх, хронікально-літописних та наукових** текстах XVI–XVII ст. займенник *себе* стосувався переважно істот. Він вказував на:

– божественних осіб, персонажів святописемних текстів і святих: *Вѣчныи и весилныи бжє всакоа блг(д)ти, Своимъ мл(с)рдїємъ блгволи намъ седати... В день же страшныи одєснѣю себе статы, И сязбранными радостныи гла(с) оуслышати* (Острог, 1581) [11]; *И ш(т)ворилиса имѣ [Адамѣ и Сви] очи ихъ: а коли познали же были нагими,*

тогда са́ми себе оустидати́са мѹсѣли (серед. XVII ст.) [11]; *Ошма Стыи... мѣль вѣрѹ на собѣ, яко шáтѹ верхнюю* (поч. XVII ст.) [11];

– осіб однієї етнічної належності, а також осіб різного соціального статусу та роду занять (поляки, жиди, старець, юнак, священник, книгодрукарі): *Року 1600 Поляци зь мигалемь у Волосахь потребу мѣли и потомь, поправшисе, мигалья прогнали и землю мулянскую подь себе подбили* (поч. XVII ст.) [11]; *Слышачи то Жидѹве перемавлалиса зѣ собѹю* (Київ, бл. 1619) [11]; *а старець якѹ мечемь пробитый крикнѹль роздерши на собѣ шáты* (серед. XVII ст.) [11]; *все // што вилками поднесль брáль собѣ сщеникѹ* (серед. XVII ст.) [11]; *Тáкже и пращючѣѹ вѣ презáчно(м) дѣль Тѹпографскомь, тым же стымь молитвамь вáшимь, при дѣшеспасителѹныхь ѡфѣрахь, восполь зѣ моимь смиренѣемь, самыхь себе врѣчáютѹ* (Львів, 1646) [11] та ін.

– осіб, пов'язаних між собою родинними зв'язками: *Вшелакий ѡ(т)цѣ котóрому даруесть, бѣ сына. и ѡного тоу(т) застаеуесть. На свѣтѣ по собѣ славы в размноженье рѹдоу нѹвого любѣ старѹго навзбѹженье* (Острог, 1607) [11];

– тварин: *Але если вѣдалѹ же вѹль былѹ быдливѹ ѡ(т) вчерашнего и третегѹ дна, а не стерегль (!) егѹ пáнь егѹ ѡ(т)дасть вола за вола, а здѹхлогѹ себе вѹзме* (серед. XVI ст.) [11];

– рослини: *кедрѹ... имѣ(т) на собѣ пло(д) или ягоды подобны земленичнымь ягода(м)* (XVI ст.) [11]; *тарпентина... по ла(т). ... терпе(н)ти(н)... течеть и(з) древа а росте(т) на високи(х) гора(х) а то древо имѣ(т) на собѣ пло(д) кон цвѣто(м) собою зеленѹ* (XVI ст.) [11]; *парсикѹсь по ла(т). а то есть древо имѣа на собѣ пло(д)* (XVI ст.) [11];

– матеріальні речі і неживу природу: *то вѣ собѣ содерѹ//жить тáа Книга* (Київ, 1631) [11]; *ансктанáвѹ... выналь зѣ пáзѹхи своей вельми дивнѹю таблицѹ оучиненѹю з мосажѹ, и з кóсти слоновой мѣстцы предѣлennую зóлотомь и сребрѹмь, три кóла вѣ себе máючáа* (серед. XVII ст.) [11]; *то(т) камень аще кто носить на себе в манисте или в перетнѣ, томѹ сладостно реченѣе подае(т)* (XVI ст.) [11].

У писемних текстах XVI–XVII ст. виявлено використання займенника *себе* у складі низки лексикалізованих словосполучень. Найбільшу групу становлять словосполучення із дієсловами *брати* і *взяти*: *на себе (себѣ) брати* (що) ‘привласнювати, брати собі’ [26, т. III, с. 54]; *брати передѣ (предѣ) себе* ‘зважати на щось, брати до уваги’; *по себе брати* ‘судити по собі’ [26, т. III, с. 59]; *брати собѣ за кривдѹ* ‘почуватися скривдженим’ [26, т. XV, с. 107]; *брати собѣ на розумѣ*; *брати собѣ на угоду* [26, т. III, с. 59]; *себе чело́мьбитіе беретѣ* ‘бути шанованим’; *взяти (взати) за себе*; *за себе взяти*; *взяти за себе в станѣ малжонский, ... взати за себе в малженство, в малженство за себе взяти ... (кого)* ‘одружитися (з ким), взяти за себе, взяти шлюб з ким’ [26, т. IV, с. 41]; *взати на себе (идѣна)* ‘одягтися’ [26, т. IV, с. 42]; *взати на себе, на себе взяти* (що): а) ‘взяти на себе’; б) ‘привласнити щось’; *взати передѣ себе, предѣ себе взяти* (що) ‘взяти на себе’; *взати подѣ себе* (що) ‘взяти собі, привласнити’ [26, т. IV, с. 42]. До прикладу: *Маеѹ теж пан протопопа самѹ и потомьки его за держанья их того имени Коршовца вси пожитки яко з людей, такѹ з кр҃унту на себе брати* (Луцьк, 1571) [11]; *пристои(т) теды в то(т) ча(с) и грѣхь мѣти на баче(н)ю, и то(т) оумысль ѡ(т)чáнїа не брáти передѣ себе* (Острог, 1607) [11]; *А если же то по себе беруть, же зь овощей ихъ позьнавати кажуть, – ино и то часто трабляеться, же зверьху бывають красныи, а внутрь польнын смроду и черьвей* (Вільна, 1566) [11]; *грѹше(и) з собою приносити не дозволяю(т)... // боудѹчи поро(в)наны(и) не бра(л) собѣ за кривдѹ... до покóры христѹвы знижáтиса не хотѣль* (серед. XVII ст.) [11]; *Дѣля того берѣтъ собѣ, братія, на розумѣ, чомѹ того есть знакѹ крестѹ, сердце сокрушенное, вѣра, любовь* (XVI ст.) [11]; *и коли пан Семашко того упоминаня их милости не услухал, брал то себе на угоду на инший час* (Луцьк, 1569) [11]; *Также повелили передѣ нами, штожь, коли*

наместникъ володимерскій едеть на службу нашу, на войну, и онъ имъ велить съ собою на войну ходити, и отъ того въ нихъ **себе челомъбитіе беретъ** (Краків, 1509) [11]; *ижъ ш(н) дня сего(д)нєшнего надатє ви(ш)писаного июла чоты(р)надцатого **взявши пере(д) себе** непристо(и)ны(и) ѱмысль... сохи поребали, паробко(в) побили* (1608) [11]; *а ку томѹ за по(з)воле(н)ємъ пана ш(т)ца го(д)ноє памєти... **взало(м) за себе в ма(л)же(н)ство** до(ч)ку ѱ пана станислава во(л)ского* (Дикушки, 1565) [11] та ін.

Інші лексикалізовані словосполучення мають у своєму складі дієслова *прийти*, *мати* і *бути* чи дієприкметник *ідучий*: **до себе прийти** ‘повертатися до нормального фізичного стану’, **само ѱ себе маєть** ‘характеризуватися, відзначатися чим-небудь’, **само в собѣ єсть** ‘окремо, ізольовано від когось, чогось’, **себе челомъбитіе беретъ** ‘бути шанованою особою серед когось’, **под собою имають** ‘бути керівником над чимось’, **по себе идѹчиє** ‘наступні’. До прикладу: *а другому Мискови Сепелени раз межы крыжками обухом синній, кровавий задали, од которого разу заледво до двох недел **до себе могль прийти*** (Луцьк, 1649) [11]; *Ії... село сосковцы Арє(н)дова(л) єсми зо всѣми пожи(т)ками малыми и великими с того села приходачими на три лѣта **по себе идѹчиє*** (Кунів, 1615) [11] та ін.

На основі доступних текстів XVI–XVII ст. можемо відтворити парадигму відмінювання займенника *себе*:

Родовий відмінок представлений повною формою *себе* (*себе, себе*): *Кгды(ж) уни не **себе** самы(х) Алє всѣ(х) ва(с) А ѱсобливє црковѣ хѣѹ По(д) ннѣшній А звлѣца шплѣканыи ча(с) хотачи богатити* (Львів, 1609) [11]; *патріарха... наради(в)шиса радою дѣховною, призва(в)ши до **себе** юнѹ... мови(л)* (Острог, 1598) [11]; *Чимъ яєне знати дають, же антихристъ хотяжъ самъ будєть знати и фалити иного бога потаємне, вѣдже предъ людми самъ **себе**, надъ вси боги выносити будєть* (Вільна, 1595) [11]; *А єсли бы бра(т)я... таки(и) де(л) промє(ж)кѹ **себе** мєли, а пере(д) вридо(м) того дєлу своего... не сознавали и... ре(и)стро(в) дєлчихъ... на то не розобрали вдно та(к)жє межи себе имє(н)я... до ча(с)у розобрали, таковы(и) дєлѣ за вє(ч)ны(и) дє(р)жа(н) быти не маєть* (1566) [11]. У сучасній українській літературній мові родовий відмінок зворотного займенника має одну форму – *себе* [31, с. 105].

Давальний відмінок виражений повними формами *собѣ* і *себе* (*себе, себе*), що є найчастіше вживаними в текстах: *Нѣды **собѣ** не ѱбѣцѹ(и) бє(з)печє(н)ства в то(м) животѣ, хо(т) бы(с) добрійї сѧ зда(л) **собѣ** зако(н)ни(к), або набо(ж)ны(и) пѣсты(н)ни(к)* (Київ, 1623) [11]; *вє(р) твоѧ... цы(н)шѣ... бєрє(ш) прывлащаю(чѣ) тѣю має(т)но(ст) и(х) **себе** до которє жа(д)ного права не маєшѣ* (Київ, 1622) [11]; *усмотрѣвши дєй ты на него час **себе** погожий, кгы се былъ велми назбыт в дому своемъ у Охлоповє спилъ и спати сѧ уклалъ... власною рукою... у горло сколола* (Луцьк, 1583) [11].

Менш частотними є форми *себѣ* (*себѣ*), *себе* (*себе*) і *соби*: *А та(к) ти грѣшній а оупа(д)ный члѣс... пытайсѧ до такого сщєн'ника... и пытайсѧ пил'нє ѱ избѧвители свое(м) и берѣте **себѣ** оу него пѳра(д)оу* (Чалгани, 1603) [11]; *Так же и в спасєние жадєн привести не можєт, єсли перво **себѣ** на спасаємом фундаментѣ не поставит* (Унів, 1605) [11]; ***Себе** Панинѣ Прєч(с)той: а Ей кѹ ѱздѳбѣ, Достѧласѧ на вѣнєцѣ Пан'єнскої **ѱсобѣ*** (Київ, 1648) [11]; *то(т) бы ємѹ непоруши(л) нашего дааніѧ... али б'<ы> ємѹ ѱтвѣрди(л) и ѱкрѣпи(л), за нѣжє дали и потвѣрдили єсмы ємѹ, за єго пр'<ав>овѣрнѣю слѣ(ж)бѹ и за що ш(н) кѹпи(л) **соби**, за свои пинѣзи* (Бадевці, 1503) [11]. У сучасній українській літературній мові нормативною є форма *соби* [31, с. 105].

Знахідний відмінок представлений повною більш частотною формою *себе* (*себе, себе*) і короткою нечасто вживаною *са* (*са*). До прикладу: *Также кто **себе** са(м) ѱшибє(т) възми листѣ бжкви(ч)ного сто(л)ци стары(м) сало(м) и привіи до оударѣ здра(в)*

бѣде(т) (XVI ст.) [11]; *А зъ винь мѣсткихъ взялъ его милость на себе по два гроши* (Краків, 1507) [11]; *за ты(м) зычачи тм(с) та(к) ѿпріймого ср(д)ца и баченїа ростропного іако себе милую ѡ(т) гда ба нстажа(ти) свое бл(с)венїе и бра(т)скую любо(в), в ласку и моли(т)ву тм(с) залецаю* (Кореличі, 1593) [11]; *А староста взялъ на свою потребѣ... серы пять фѣнтовъ и маеть то ѡ(т)ложити за са безъ мешканья* (Черкаси, 1552) [11]; *селищу телехѣтимирсво... шть манастьра променано за са ѿ рѣки г(с)дрѣские* (Канів, 1552) [11]. У сучасній українській літературній мові нормативною є форма *себе* [31, с. 105].

Орудний відмінок представлений більш частотною формою *собою* і occasionальною формою *себе*. *Где их милости межи собою, хотечи наперед доброе заховане в суседстве мети, далися на добром слове нам въ мощь, што бѣх-мо межи ними знашли, того они втерцити мают* (Свищів, 1553) [11]; *то ижъ названье, сполную раду и намову межи собою учинившы... // ... важьлисе... на добра нашия... ударьти* (Варшава, 1641) [11]; *Делалосе ѿ Бе(р)дичовсе... протє(с)това(л)се па(н) Во(и)тєхъ... на пна Вале(н)того... ѡ неіакоє ранє(н)є слѣти его... и зложили себе пе(в)ны(и) рокъ на пе(в)ны(и) ча(с)... и дали межи себе и(н)те(р)цызы за по(д)лисо(м) рѣкъ свои(х)* (Житомир, 1605) [11]. У сучасній українській літературній мові нормативною є форма *собою* [31, с. 105].

Місцевий відмінок представлений частіше вживаними формами (*на, в, по*) *собѣ, (на, при, по, в) собе (собе, собе), (на, в, по) себе (себе)* і менш частотними – (*на, в, при*) *себѣ, (на) са, (въ) соби і (на) собѣ*: *але шни нѣчого дѣховного в собѣ не маючи, роскоша(м) свѣта того далиса оувести* (Вільно, 1596) [11]; *А е(с)ли бы(м) іа а(л)бо пото(м)ковє мои права непо(с)лушни были и баницию на себе ѡде(р)жати допу(с)тили тєды жа(д)ного по(д)несе(н)іа с ка(н)целаріє(и) его к(р) м(л) брати не маємо* (Вінниця, 1620) [11]; *Для певное ведомости и копию зъ листу, отъ короля его милости до превелебного отца патриархи Єрусалимского писаного, который на еззыкъ руский переложеньїй такъ се въ себе маеть* (поч. XVII ст.) [11]; *Морковь огороднѣю аще кто имѣеть при себѣ тогда всакого іадовитого по(л)зюще(г) гада, и звѣра не ѡбѡитса* (XVI ст.) [11]; *оуважѣ(и) прошѣ и ѡба(ч), же хвала е(ст) дѣдизною твоєю, иже маєшь право на са: и шнѣю во(з)мєшь по смрти, ты(л)ко жебы(с) право и титоу(л) сво(и) не ѡутрѣтилъ* (поч. XVII ст.) [11]; *Такъ ани твоя служба не маеть въ соби жадной мощи, анѣ святости* (бл. 1626) [11]; *Ѧшма Сѣби... мѣлъ вѣрѣ на собѣ, іако шѣтѣ верхнюю* (поч. XVII ст.) [11]. У сучасній українській літературній мові нормативною є форма місцевого відмінка *соби* [31, с. 105].

У реченнях писемних пам'яток XVI–XVII ст. зворотний займенник *себе* найчастіше виконує роль:

– прямого додатка: *и с пото(м)ки своими позвати до котро(г) ко(л)вєкъ права и сѣдѣ зє(м)ско(г) ктро(д)ско(г) лу(ц)ко(г) позывати себе и пото(м)ки нашєє* (Луцьк, 1606) [11]; *Бл(с)венєи которїє бго(м) забавлатиса прагнѣ(т), и ѡ(т) всакои завады свѣта себе ѡсте/рѣгаю(т)* (Київ, 1623) [11]; *Єслись те(ж) снѣ позволѣ ты(м) ѡ(т)ца почтити, бо не мѡжєшь и ниши(м) себе ѡушлахтити, Тьлько про(д)ковѣ свои(х) цнѡт' наслѣдова(н)єм', и шнымъ в ѡбычєхъ приподобаньємъ* (Острог, 1607) [11];

– непрямого додатка: *О(т)ци, и брѣтїа; сїи(ь)ници и дїакони, и всѣ причетници цркѡвнїи. Видѣте а внимайте собѣ* (1556–1561) [11]; *розумеючи то, ижъ я вжо зъ его милостью паномъ моим потомства жадного по себе не оставимъ... упросиламъ... абы его милость рачиль... ласку братаничу своему оказати* (Вільна, 1552) [11]; *панъ паве(л) счєниєвски(и) заноси(л) манифєстацию свою противько ѣрожомѣ панѣ іанови лагєвнїцькомѣ... ижъ ѡ(н) бѣдѣчи... кви(т)... в справє ѡ (г)рабєжѣ жита... в судє... ѡтримано(и) и пѣбликовано(и)... ѡ чо(м) ширє(и) и до(с)патєчьнє(и) тотъ квитъ в себе ѡписѣє* (Житомир, 1647) [11].

У складі лексикалізованого словосполучення виконує роль:

– складеного присудка: *пнѣ ѿ(н)... протѣ(с)това(л) на пнѣ Ба(л)цѣра... которы(и) запо(м)не(в)ши бѣга и срокгости пра(в)ное а (в)за(в)ши пере(д) себе злы(и) а непри(с)то(и)ны(и) ѿмы(сл) проти(в)ко мне* (Житомир, 1609) [11]; *потомъ Заруцкій царевую Дмитрову за себе взялъ съ потомкомъ, сыномъ царя Дмитра* (поч. XVII ст.) [11]; *съ которого дей везенья и мордованья руки и ноги мне попухли, и долго къ себе прийти не могу* (Володимир, 1577) [11]; *и(м) самы(м) даны ктру(н)ты... на служ(б)е ко(н)но(т) боа(р)ско(и) зо (в)сѣ(м) на все іако сіа то(т) встро(в) са(м) в собѣ мае(т)* (Острог, 1637) [11]; *Ев(г)ліе виле(н)кого дрѣку все в сѣбро злоцѣстоє дѣло(м) злата(р)скимъ прекра(с)но шпра(в)ное, и цркви бѣо(и) блговѣ(р)ны(м) господарѣ(м) міроно(м) Брънавски(м) даное. такъ іакъ само в собѣ естъ с паперо(м) важы(т) гривень 26 ло(т) 10!* (Львів, 1637) [11]; *тъѣ огородь... под собою имають* (Пересопниця, 1600) [11];

– означення, яке виражене дієприкметниковим зворотом: *поча(в)ши ѿ(д) дня стое Покро(вы) рѣ(с)ко(г) свята в рокѣ тепле(р) про(ш)ло(м)... на (в)си зѣпо(л)нѣе по себе идѣчиє три лета до драго(г) та нового(ж) свята стое покро(вы) в рокѣ при(ш)ло(м)* (Житомир, 1605) [11]; *на три роки спо(л)ны(х) напере(д) по себе идѣчи(х) по(с)тѣпиль до споко(н)ного дѣ(р)жа(н)я и влады пода(л)* (Житомир, 1605) [11].

У діалектному мовленні зворотний займенник фіксують словники бойківських, закарпатських і гуцульських говірок. Зокрема, у говірках центральної Бойківщини побутують енклітичні форми зворотного займенника *ся* ‘себе’, *си* ‘собі’, при чому „формант *ся* вільно розташовується в препозиції чи постпозиції: *я ся втішив і я втішився*” [14, с. 8]. У закарпатській говірці села Сокирниця словник фіксує енклітичну форму зворотного займенника *си* у давальному відмінку паралельно із звичайною повною формою [21, с. 329]. Я. Закревська у передмові до словника „Гуцульські говірки” виокремлює як особливість цих говірок на морфологічному рівні „наявність енклітичних форм займенників – *ми, ти, си* ‘мені, тобі, собі’; *мні, мйи, нйи* ‘мене’; *си* ‘себе’” [9, с. 9]. Фіксовану в діалектах форму *ся* простежуємо в писемних текстах XVI–XVII ст.

Таким чином, можемо підсумувати, що зворотний займенник, історія форми якого сягає ще праслов’янської мови, в українській мові XVI–XVII ст. мав досить розгалужену семантику, вказуючи і на істоти, і на неістоти. Зокрема, в художній, хронікально-літописній і науковій літературі можемо простежити вживання зворотного займенника замість назв божественних осіб, персонажів святописемних текстів і святих, осіб однієї етнічної належності, осіб різного соціального статусу та роду занять, осіб, пов’язаних між собою родинними зв’язками, тварин, рослин, а також матеріальних речей і неживої природи. Займенник *себе* входив до складу багатьох лексикалізованих словосполучень. Парадигма відмінювання цього займенника характеризується низкою варіантних форм у кожному відмінку. У реченнях XVI–XVII ст. зворотний займенник виконував синтаксичні ролі прямого і непрямого додатка, був частиною складеного присудка і означення. Можемо констатувати збереження короткої форми зворотного займенника *ся* у деяких південно-західних говірках української мови, а в сучасній українській літературній мові – повних форм.

Перспективним вважаємо подальше вивчення займенника чи інших частин мови на основі писемних пам’яток української мови XVI–XVII ст.

1. Бевзенко С. П. Исторична морфологія української мови / С. П. Бевзенко. – Ужгород : Закарпатське обласне видавництво, 1960. – 416 с.

2. Бичкова Т. Займенникова словозміна в рукописних апокрифічних збірниках XVII–XVIII ст. / Тетяна Бичкова // Українська історична та діалектна лексика : зб. наук. праць. –

Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. – Вип. 5. – С. 365–377.

3. Білих О. П. Особові та зворотний займенники в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. / О. П. Білих // Філологічні науки. Вісник Запорізького національного університету : зб. наук. праць. – Запоріжжя, 2012. – № 1. – С. 48–55.

4. Гайда О. М. Граматика та семантика прийменника в українській мові XVI–XVII ст. (на матеріалі документів Львівського ставропігійського братства) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / О. М. Гайда. – Івано-Франківськ, 2015. – 289 с.

5. Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. / Л. Л. Гумецька. – Київ : Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. – 298 с.

6. Дудко І. В. Семантика і функціонування неозначених займенників у сучасній українській літературній мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Дудко Ірина Володимирівна ; Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2002. – 24 с.

7. Етимологічний словник української мови : у 7-ми т. / [за ред. О. С. Мельничука]. – Т. 5. – Київ : Наук. думка, 2006. – 704 с.

8. Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинко І. І. Історична граматики української мови : підручник. – Київ : Вища шк., 1980. – 320 с.

9. Закревська Я. Загальна характеристика гуцульських говірок // Гуцульські говірки. Короткий словник. / Відп. ред. Я. Закревська. – Львів : Львівська обласна книжкова друкарня, 1997. – С. 7–10.

10. Заневич О. Українська мова XVI–XVII ст.: дієслово. Семантика, перехідність, об'єкт: монографія / Ольга Заневич. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. – 308 с.

11. Картотека „Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.” (зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, м. Львів).

12. Керницький І. М. Система словозміни в українській мові. На матеріалах пам'яток XVI ст. : монографія / І. М. Керницький. – Київ : Наук. думка, 1967. – 288 с.

13. Крижанівська О. І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматики : навч. посібник / О. І. Крижанівська. – Київ : ВЦ „Академія”, 2010. – 248 с.

14. Матвій М. Д. Словник говірок центральної Бойківщини – Київ-Сімферополь: Ната, 2013. – 602 с.

15. Матвіяс І. Г. Синтаксис займенників в українській мові : монографія / І. Г. Матвіяс. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1962. – 131 с.

16. Матвіяс І. Г. Синтаксичні і стилістичні властивості займенників в українській літературній мові першої половини XIX ст. (займенники особові, зворотний, означальні і вказівні) / І. Г. Матвіяс // Дослідження з синтаксису української мови / [ред. кол. : Л. А. Булаховський, І. К. Білодід, Г. П. Їжакевич]. – Київ : Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. – С. 77–128.

17. Мацюк З., Станкевич Н. Українська мова професійного спілкування : навч. посібник. – Львів: Вид-во „Каравелла”, 2005. – 352 с.

18. Наєнко Г. М. Історична морфологія української мови: Динаміка граматичної форми : навч. посібник для студентів вищих навч. закладів / Г. М. Наєнко. – Київ : Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”, 2010. – 136 с.

19. *Ожоган В. М.* Займенникові слова у структурі сучасної української мови : автореф. дис. ... д-ра. філол. наук : 10.02.01 / Ожоган Василь Михайлович ; НАН України, Інститут української мови. – Київ, 1998. – 45 с.
20. *Онишкевич М. М.* Питальні, заперечні та означальні займенники західних говорів УРСР у світлі даних лінгвогеографії / М. М. Онишкевич // Дослідження та матеріали з української мови. – Т. VI. – Київ : Наук. думка, 1964. – С. 37–51.
21. *Сабадош І. В.* Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. – Ужгород : Ліра, 2008. – 480 с.
22. *Самійленко С. П.* Нариси з історичної морфології української мови / С. П. Самійленко. – Ч. II. – Київ : Вид-во „Вища школа”, 1970. – 190 с.
23. *Самійленко С. П.* Склад, уживання і форми займенників / С. П. Самійленко // Питання східно-слов'янської лексикографії XI–XVII ст. (Матеріали симпозиуму). – Київ : Наук. думка, 1979. – С. 140–142.
24. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : У 2-ох т. // За ред. Л. Л. Гумецької, І. М. Керницького. – Т. 2. – Київ : Наук. думка, 1978. – 591 с.
25. Словник української мови : в 11-ти т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; [за ред. І. К. Білодіда]. – Київ : Наук. думка, 1978. – Т. IX. – 916 с.
26. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / Відп. ред.: Д. Гринчишин, М. Чікало, Г. Войтів. – Львів, 1994–2013. – Вип. 1–16 (видання не завершене).
27. *Срезневський І. І.* Матеріали для словаря древне-русского языка по письменным памятникам : в 3 т. / И. И. Срезневский. – Т. 3. – Санкт Петербург, 1912.
28. *Сюсько М.* Займенник у говорах Закарпатської області УРСР / М. Сюсько // Сюсько М. І. Питання сучасної української літературної та живорозмовної мови: Вибране : монографія. – Ужгород : Гражда, 2014. – С. 30–80.
29. *Тесленко Н. О.* Референційна семантика вказівних займенників: когнітивний аспект : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Тесленко Наталя Олександрівна ; Донецький нац. університет. – Донецьк, 2010. – 22 с.
30. *Тимко-Дітко О.* Займенники у говорі бачванських руснаків у контексті південно-західних говорів української мови / О. Тимко-Дітко // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства : зб. наук. праць. – Ужгород : Говерла, 2008. – Вип. 12. – С. 190–191.
31. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – Київ : Наук. думка, 2008. – 288 с.
32. *Шпоть О. Б.* Граматика і семантика займенника в українській мові XVI – XVII століть : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / О. Б. Шпоть. – Львів, 2016. – 20 с.
33. *Getka J.* Prosta mowa końca XVIII wieku. Język „Nauk Parafialnych” (Poczajów 1794) / Joanna Getka. – Warszawa, 2012. – 315 s.

Стаття надійшла до редколегії 20. 05. 2017

доопрацьована 30. 07. 2017

прийнята до друку 30. 08. 2017

**REFLEXIVE PRONOUN IN UKRAINIAN XVI-XVII CENTURIES:
SEMANTICS AND GRAMMAR****Oksana Shpyt**

*I. Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
The department of Ukrainian Language,
Kozelnyc'ka Str., 4, 79026/ Lviv, Ukraine,
phone: (032) 270 70 22*

The theme of this article is determined by the need to fill gaps in the study of the historical development of grammatical classes of words, especially Pronoun of XVI–XVII centuries. Goal of our article is to make description the semantics and grammar of reflexive pronoun in the texts of XVI–XVII centuries.

Origin reflexive pronoun was considered in the article. Its semantics was shown. The rich illustrative material was formed on the basis of Ukrainian texts of XVI–XVII centuries. This material enabled important detail to define the reflexive pronoun. Features of declension paradigm of this pronoun were traced. Lexicalized phrase with this the pronoun was taken from text of XVI–XVII centuries and was analyzed their significance. Syntactic role reflexive pronoun and its variants were studied in modern Ukrainian language and dialects.

In summary, we can say that semantics of reflexive pronoun is already well represented in the Ukrainian language of XVI–XVII centuries. The paradigm of declension this pronoun is characterized by complete conjugation paradigms. Reflexive pronoun was a member of many lexicalized phrases. It performed the role of syntactic direct and indirect object, definition and predicate.

Further study of the characteristics of semantics and grammar pronoun based on written monuments of XVI–XVII centuries is promising.

Key words: historical grammar of Ukrainian language, reflexive pronoun, Semantic, Grammar, written monuments.